

ALEKSANDRA SZYMAŃSKA

Uniwersytet Wrocławski

JURYŚCI JAKO KONSULTANCI WŁADZ W ŚREDNIOWIECZNYCH KOMUNACH WŁOSKICH

Kiedy podczas sporu o inwestyturę związanego z konfliktem państwa z cesarstwem o uniwersalną wizję Europy chwiał się ustalony porządek, w miastach północnej Italii miały miejsce przemiany, które w dalszej perspektywie doprowadziły do objęcia władzy przez przedstawicieli komuny. Przełom XI i XII w. był okresem głębokich zmian w różnych aspektach życia społecznego. Trwające wówczas ożywienie gospodarcze, przejawiające się rozwojem produkcji oraz handlu, spowodowało ogólny wzrost bogactwa oraz liczby ludności. Zmiany dotknęły również życia intelektualnego, sprzyjały bowiem rozwojowi nauki i edukacji. Odradzanie studiów nad prawem rzymskim zbiegło się z przemianami instytucjonalnymi oraz kształtowaniem nowych zasad w organizacji i funkcjonowaniu miasta. Przed uczonymi jurystami pojawiło się wyzwanie „poszukiwania nowego prawa dla nowego społeczeństwa”¹. Komuny, stając się instytucjami publicznymi, zajęły się ustalaniem porządku prawnego, angażując w ten proces jurystów i konsolidując ich tym samym jako grupę zawodową².

¹ Zob. C. STORTI, *I giuristi di fronte alla città e all’Impero*, [w:] *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti. Il contributo italiano alla storia del pensiero. Ottava appendice. Diritto*, red. P. CAPPELLINI, P. COSTA, M. FIORAVANTI, B. SORDI, Roma 2012, s. 15-22. https://www.treccani.it/enciclopedia/i-giuristi-di-fronte-alla-citta-e-all-impero_%28II-Contributo-italiano-alla-storia-del-Pensiero:-Diritto%29 (dostęp 17 stycznia 2023 r.).

² Od XII w. w miastach włoskich zaczęła się tworzyć warstwa zawodowych prawników, obejmująca absolwentów uczelni, którzy stawali się nauczycielami prawa

Istnieje wiele świadectw działania prawników w sprawach publicznych na rzecz interesów komun³. Juryści poszukiwali jednak reguł prawnych na zlecenie czy także za zachętą również innych podmiotów i ośrodków decyzyjnych niż samorządy miejskie. Dwie uniwersalne władze – cesarz i papież, oraz wiele partykularnych, zarówno kościelnych, jak i świeckich, zmierzało do wprowadzania albo ugruntowywania własnych porządków czy też realizacji własnych celów. Czynny udział w tych procesach brali prawnicy. Glosatorzy ze szkoły bolońskiej udzielali porad prawnych i wydawali opinie między innymi dla cesarzy niemieckich, roszczących sobie pretensje do władania Italią i uznających się za kontynuatorów cesarstwa rzymskiego, w oparciu o ustawodawstwo cesarza Justyniana zebrane i uporządkowane w VI w. Uznawany za założyciela szkoły bolońskiej Irnerius był związany z dworem księżnej Matyldy Toskańskiej, a po jej śmierci z cesarzem Henrykiem V⁴. Jego uczniowie, Bulgarus, Martinus, Iacobus i Hugo, zwani *quattuor doctores*, podczas odbywającego się pod Piacenzą sejmku ronkalskiego (1158) wydawali dla Fryderyka Barbarossy opinie na temat regaliów. Cesarz twierdził, że może do nich wysuwać roszczenie jako król Włoch, chociaż w większości przypadków już od dłuższego czasu faktycznie należały one do miast włoskich⁵. Rewindykacja tych praw miała przede wszystkim cele fiskalne. Wybór czołowych bolońskich jurystów spowodowany był ich renomą w zakresie prawa⁶. Problem cesarskich regaliów we Włoszech nie był jednak wyłącznie teoretyczną sprawą, lecz niezwykle istotnym

lub podejmowali działalność praktyczną, by w XIV i XV w. ustalić się jako odrębny zawód. Tak S. LEPSIUS, *Paulus de Castro als Konsiliator: Anwendung, Interpretation und Fortbildung der Florentiner Statuten*, «Rivista Internazionale di Diritto Comune» 25/2014, s. 61.

³ Zob. M. STASZKÓW, *Komuna w doktrynie glosatorów*, «CPH» 19.1/1967, s. 50.

⁴ R. WOJCIECHOWSKI, *Irnerius – założyciel szkoły glosatorów*, [w:] *Wybitni prawnicy na przestrzeni wieków*, red. M. MARSZAŁ, J. PRZYGODZKI, Wrocław 2006, s. 32.

⁵ Na temat komuny i regaliów zob. M. STASZKÓW, *Komuna w doktrynie prawnej XII-XIV w.*, Wrocław 1968, s. 94-107.

⁶ Zob. H. LANGE, *Römisches Recht im Mittelalter*, I: *Die Glossatoren*, München 1997, s. 189.

problemem z zakresu „praktyki politycznej”⁷, bolońscy legiści wnioskowali zatem o obecność znawców prawa z głównych miast północnych Włoch⁸. Eksperti z zakresu prawa otrzymali zadanie wspólnego sporządzenia listy regaliów, a z przekazu Ottona Moreny nie wynika, że na ich ustalanie legiści bolońscy mieli większy wpływ niż konsultanci z innych miast⁹. Powodem zaproszenia dodatkowych prawników z różnych komun, obok wagi wyzwania prawnego i znacznej odpowiedzialności, z jaką wiązało się owo zadanie, była być może praktyczna potrzeba powołania specjalistów z zakresu praw lokalnych. Na Pola Ronkalijskie zjechało zatem 28 *iudices*¹⁰, po dwóch przedstawicieli każdego z głównych miast regionu¹¹. Postawa uczonych prawników z Bolonii w zakresie zwracania Barbarossie praw, które były od dłuższego czasu w posiadaniu komun włoskich, budziła kontrowersje zarówno wśród późniejszych glosatorów, jak i historyków, którzy zarzucali im między innymi postępowanie wbrew własnemu sumieniu i interesom komun oraz służalczą postawę względem cesarza¹². Część z nich podchodziła jednak do tej współpracy ze zrozumieniem lub starała się jurystów tłumaczyć. Istnieje także pogląd o ich prawdopodobnym działaniu

⁷ Zob. J. BASZKIEWICZ, ‘*Omnia sunt principis*’. O własności jurysdykcji w koncepcji politycznej glosatorów, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego», seria A, nr 34, «Prawo» 8/1961, s. 58; E. SZYMOSZEK, *Szkoła glosatorów w polskiej literaturze historycznoprawnej. Poglądy Jana Baszkiewicza*, «Acta Universitatis Wratislaviensis» 2616, «Prawo» 288/2004, s. 169-170.

⁸ *Otonis Morenae et Continuatorum Historia Friderici I*, [w:] *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum rerum Germanicarum nova series*, red. F. GÜTERBOCK, VII, Berolini 1930, s. 59-60.

⁹ F.C. VON SAVIGNY, *Histoire du droit romain au moyen âge*, IV, tłum. CH GUENOUX, Paris 1839, s. 41.

¹⁰ Terminem *iudex* określano wówczas nie tylko sędziego czy urzędnika, który orzekał na podstawie prawa, lecz także każdą osobę o wykształceniu prawniczym. Zob. R. WOJCIECHOWSKI, *op. cit.*, s. 32.

¹¹ H. LANGE, *op. cit.*, s. 189-191. Zob. także P. CLASSEN, *Richterstand und Rechtswissenschaft in italienischen Kommunen des 12. Jahrhunderts*, [w:] *Studium und Gesellschaft im Mittelalter*, red. J. FRIED, Stuttgart 1983, s. 27-28.

¹² H. LANGE, *op. cit.*, s. 190-191. Bardzo negatywną ocenę wystawił tymże legistom Placentinus. Zob. P. DE TOURTOULON, *Placentin*, I: *La vie, les œuvres*, Paris 1896, s. 82-84.

zarówno na korzyść cesarstwa, jak i miast¹³. Pierwsi legiści, których teorie prawne opierały się na prawie rzymskim w jego justyniańskim kształcie, byli zasadniczo lojalni względem cesarza, upatrując w nim gwaranta słuszności i sprawiedliwości oraz filar nowego, właściwego porządku. Pamiętając klęskę Mediolanu i upokorzenie jego mieszkańców, wśród których mogli być także ich dawni uczniowie, odczuwali respekt przed cesarzem, widząc w nim jednocześnie szansę na odnowę nauki prawa¹⁴.

Obok tego pamiętnego wydarzenia cesarz Fryderyk I korzystał z opinii prawnych uczonych jurystów także przy innych okazjach. Później stosunki wyraźnie się ochłodziły. Wojska cesarskie poniosły klęskę w 1167 r. pod Legnano w starciu z Ligą Lombardzką. Na mocy pokoju w Konstancji z roku 1183 cesarz Fryderyk Barbarossa uznał, że gminy mają prawo do własnego wymiaru sprawiedliwości, pobierania podatków i innych opłat oraz prawo do bicia monety w zamian za zapewnienie o lojalności i stosowne daniny. W północnych i środkowych Włoszech, gdzie cywilizacja miejska osiągnęła znaczne rozmiary, specyficzne organizacje samorządu miejskiego, jakimi były komuny, uzyskały faktyczną niezależność. Relacje z cesarstwem w dalszym ciągu były niepewne i dla niektórych miast skomplikowane.

Świat ówczesnych prawników nie ograniczał się tylko do profesorów uniwersyteckich, wspierających radą i piórem cesarza, obok nich funkcjonowały osoby o różnym zakresie wykształcenia i wiedzy prawniczej, od posiadających pełne wykształcenie uniwersyteckie doktorów prawa, poprzez tych, którzy studiowali je jakiś czas, lecz nie przystąpili do egzaminów końcowych, po absolwentów szkół praktycznych, w których przekazywano wiedzę z zakresu czynności notarialnych. Wielu z nich uczestniczyło w życiu politycznym komuny, a znając jej problemy prawne, działało w jej interesie i imieniu, piastując również rozmaite stanowiska w jej strukturach. Zaznaczyć należy, że także wybitni juryści doradzający cesarzom czy papieżom świadczyli usługi dla

¹³ C. STORTI, *op. cit.*

¹⁴ Zob. J. FRIED, *Die Entstehung des Juristenstandes im 12. Jahrhundert: Zur sozialen Stellung und politischen Bedeutung gelehrter Juristen in Bologna und Modena*, Cologne 1974, s. 53-54.

samorządów miejskich w zakresie rozstrzygnięcia sporów i tworzenia prawa. Pierwszemu podeście Bolonii, Guidonowi da Sasso¹⁵ w sprawach prawnych doradzali wszyscy czterej doktorzy, Bulgarus, Martinus, Hugo i Jacobus¹⁶. Uczeni juryści opracowali również teorie przychylnie dla autonomii miast¹⁷.

Johannes Fried, badając relacje poszczególnych cesarzy niemieckich z uczonymi bolońskimi, doszedł do wniosku, że zmniejszenie znaczenia tych ostatnich dla polityki cesarstwa korelowało ze wzrostem ich roli dla komuny bolońskiej¹⁸. Założył, że *doctores* zostali wezwani do udziału w polityce w momencie, gdy elity dostrzegły płynące z tego korzyści i nabrały przekonania o praktycznym znaczeniu ich nauczania¹⁹. Bódczem do tego mogło być doradztwo prawne w sprawach politycznych świadczone przez uczonych na rzecz cesarza. Z czasem władze miasta zaczęły wykorzystywać opinie uczonych jurystów w walce o niezależność oraz w obronie własnych praw i interesów także w sporach z cesarzem.

¹⁵ Zob. G. RABOTTI, *Contributo alla storia dei podestà prefedericiani. Guido da Sasso. Podestà di Bologna (1151-1155)*, «Rivista di storia del Diritto italiano» 32/1959, s. 249-266.

¹⁶ Zob. J. FRIED, *op. cit.*, s. 116.

¹⁷ Jeżeli zaś chodzi o teoretyczne ujęcie zakresu władzy cesarza i komun w konfrontacji z ówczesną rzeczywistością prawną wypracowane przez szkołę glosatorów, warto przytoczyć następującą opinię Michała Staszkowa: „Jak w takim razie tłumaczyć sobie istnienie w literaturze glosatorskiej i w samej *glossa ordinaria* ogólnych formuł o monopolu ustawodawczym cesarzy, o komunach *loco privatorum* i podobnych. Wydaje się, że nie będzie wielkiej przesady w twierdzeniu, że była to jedynie zewnętrzna, imperialna fasada. Czasem może tylko swego rodzaju parawan, za którym bujnie i swobodnie rozwija się komunalna rzeczywistość. W jej rozwoju z biegiem czasu odgrywają coraz większą rolę prawnicy zarówno w działalności praktycznej, jak w elaboracji doktrynalnej; mimo znacznych wzajemnych uprzedzeń, ich szczerego zafascynowania wielkim pomnikiem prawa sprzed stuleci i lojalności wobec współczesnych następców Justyniana, glosatorzy umieli iść na kompromis z komunami, w których działali. W działalności na rzecz komuny prawnicy ówczesni nie zawsze zresztą musieli narazić się cesarzowi, nie zawsze przecieżyli istniały między tymi dwiema stronami konflikty i kolizje interesów. I w takich sytuacjach można było w jakiś sposób zachować pozory lojalności, skoro nawet buntujące się przeciwko cesarzowi komuny zapewniały, że działają *salvo iure Imperii*”, M. STASZKÓW, *Komuna w doktrynie glosatorów...*, s. 69.

¹⁸ Zob. J. FRIED, *op. cit.*, s. 60.

¹⁹ *Ibidem*, s. 4.

Włoskie komuny²⁰ przechodziły zasadniczo podobne fazy rozwoju politycznego, które w znacznym uproszczeniu można przedstawić następująco: początkowo rządy sprawowane za pośrednictwem konsulów, których liczba w zależności od miejsca i czasu wahała się od dwóch do dwudziestu, dzierżyli panowie feudalni, zamożniejsi kupcy oraz różni urzędnicy, posiadający często kompetencje prawnicze, związani z feudałami i biskupami. Fazę tę zwykło nazywać się w literaturze fazą konsularną. Walki wewnętrzne doprowadziły do powierzania władzy podeście, który aby zapewnić bezstronność w rozstrzyganiu sporów i stosowaniu prawa, był osobą pochodzącą z innego miasta. Urzędnik ten zastąpił kolegiatną magistraturę konsulów między ostatnimi dzieściami XII w. a pierwszymi XIII w. Była to faza komuny podesty. Z czasem udział we władzy zaczęły domagać się nowe, szersze grupy obywateli, zorganizowanych w stowarzyszenia kupieckie i rzemieślnicze, co doprowadziło do powstania nowej komuny – „ludowej”, na czele której stanął kapitan ludu, urzędnik wzorowany na podeście i tak jak on pochodzący spoza gminy²¹. W każdej z tych faz władzy towarzyszyli znawcy prawa.

Wiedza prawnicza ułatwiała karierę w strukturach władzy i poruszanie się w zawilóściach świata polityki. Źródła dotyczące instytucji miejskich poświadczają obecność osób posiadających umiejętności

²⁰ O początkach komun zob. A. POMIERNY-WĄSIŃSKA, *Początki komun(y) w miastach średniowiecznych Włoch w świetle rozważań Chrisa Wickhama*, «Kwartalnik Historyczny» 125.3/2018, s. 705-719. Tam też podana dalsza literatura.

²¹ Por. M. PATKANIOWSKI, *Charakterystyka ustawodawstwa statutowego na tle rozwoju komuny włoskiej*, «Czasopismo Prawnicze» 31/1938, s. 131 i n. Zob. także J. MAJEWSKI, *Oazy wśród feudalnej puszczy. Włoskie średniowieczne komuny miejskie – długie trwanie instytucji obywatelskich a współczesna praktyka ustrojowa Włoch*, [w:] *Konstytucje państw nowożytnych. Przegląd prawno-historyczny*, red. M. SEROWANIEC, J. ZEMŁA, T. GURBIN, Toruń 2019, s. 158-161. Wprowadzenie do instytucji bolońskich – G. TAMBA, *Civic Institutions (12th-early 15th Centuries)*, [w:] *A Companion to Medieval and Renaissance Bologna*, red. S.R. BLANSHEI, Leiden-Boston 2018, s. 211-238. Zob. także G. MILANI, *From One Conflict to Another (13th-14th Centuries)*, [w:] *A Companion to...*, s. 239-259 na temat zmian politycznych w mieście.

prawnicze²² od początku rządów konsularnych, a tym samym ich wczesne zaangażowanie w administrację miast²³. Nauczyciele prawa z Bolonii, jak wykazały badania J. Frieda, unikali jednak bezpośredniego piastowania wysokich funkcji w mieście, w którym nauczali. Mimo wysokiej pozycji społecznej i szlacheckiego pochodzenia żaden z nich nie został tam konsulem. Czasem jednak zajmowali stanowiska w innych miastach, tak jak to miało miejsce w przypadku Ruffina della Porta w jego rodzinnej Piacenzie²⁴. Można stwierdzić, że ich wpływ na organy władzy był pośredni, jako że bywali nauczycielami urzędników komunalnych, jak również ich doradcami²⁵.

Udział prawników w rządach, jak i korzystanie z ich usług przez władze jest zjawiskiem powszechnym. Nie jest zatem cechą wyłącznie właściwą dla historii włoskich miast w wiekach średnich. Warto jednak odnotować zasadniczą rolę, jaką odegrali wówczas eksperci z dziedziny prawa w funkcjonowaniu administracji miejskiej i w polityce komunalnej²⁶. Rzecz jasna każda z komun włoskich ma swoją odrębną historię, liczne partykularyzmy można dostrzec także w historiach

²² Osoby te są w źródłach nazywane *iudices, causidici, sapientes iuris, iurisperiti, legisperiti, legis docti, advocati doctores legum*. To ostatnie określenie jest charakterystyczne dla źródeł bolońskich. Na temat definicji niektórych pojęć zob. J. FRIED, *op. cit.*, s. 9-44. Na temat wydzwiku poszczególnych terminów zob. S. MENZINGER, *Legal Profession*, [w:] *A Cultural History of Law in the Middle Ages*, red. E. CONTE, L. MAYALI, London-New York-Oxford 2021, s. 129.

²³ Zob. S. MENZINGER, *Forme di implicazione politica dei giuristi nei governi comunali italiani del XIII secolo*, [w:] *Pratiques sociales et politiques judiciaires dans les villes de l'Occident à la fin du Moyen Âge*, red. J. CHIFFOLEAU, C. GAUVARD, A. ZORZI, Rome 2007, s. 191. <http://books.openedition.org/efr/1818> (dostęp 17 stycznia 2023 r.).

²⁴ Kilkukrotnym konsulem swej rodzinnej Piacenzy był także Hugo Speroni, posiadający wykształcenie prawnicze, zdobyte być może w Bolonii. Zob. M. BENEDETTI, *Speroni, Ugo*, [w:] *Dizionario biografico degli italiani*, XCIII, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, Roma 2018, https://www.treccani.it/enciclopedia/ugo-speroni_%28Dizionario-Biografico%29 (dostęp 17 stycznia 2023 r.).

²⁵ J. FRIED, *op. cit.*, s. 137-138.

²⁶ Por. S. MENZINGER, *Forme di implicazione...*, n. 1. <http://books.openedition.org/efr/1818> (dostęp 17 stycznia 2023 r.). S. Menzinger dostrzegła oryginalne cechy tego zjawiska w dwunasto- i trzynastowiecznych komunach środkowych i północnych Włoch.

działających tam jurystów rozpatrywanych jako grupa czy też grupy społeczne, czy wreszcie w historiach poszczególnych postaci, które to historie mają ogromne znaczenie dla zgłębienia zagadnienia ról przez nich pełnionych²⁷. Tradycyjnie podkreśla się obecność jurystów w organach miejskich, ich rolę w wymiarze sprawiedliwości oraz jako twórców i interpretatorów prawa. Wszystkie te funkcje pozostają w ścisłym związku z rolą konsultantów prawnych. Specyfika włoskich prawników w dobie funkcjonowania komun, jak zauważyła Sara Menzinger, polega na tym, że byli oni jednocześnie przedstawicielami władz – członkami rad miejskich oraz konsultantami prawnymi – autorami opinii prawnych, przeznaczonych dla rządów, a zatem w pewnym sensie konsultantami dla siebie samych, inaczej niż miało to miejsce na przykład w Niemczech czy Prowansji, gdzie pozostawali na usługach organów politycznych lub władców²⁸.

Odpowiedź na pytanie o powody, dla których władze miejskie tak intensywnie korzystały wówczas z kompetencji znawców prawa, kryje się w funkcjonowaniu ówczesnego systemu miejskiego. Ciągłe waśnie i walki partyjne lub zagrożenia zewnętrzne leżały u podstaw powierzania władzy jednej osobie, najczęściej pochodzącej z innego miasta. W ten sposób, jak już wyżej wspomniano, między końcem XII w. a pierwszymi dziesięcioleciami XIII w. w różnych miastach środkowych i północnych Włoch typową formą rządów były rządy podesty. Miał on być gwarantem spokoju i bezstronnego wymiaru sprawiedliwości. Podesta musiał być osobą z zewnątrz, niezwiązaną z żadnym z miejskich stronnictw. Sprowadzano go więc z odległego, lecz zaprzyjaźnionego miasta²⁹. Dbano o to, aby w mieście, w którym miał objąć władzę,

²⁷ Por. A. PADOA-SCHIOPPA, *Italia ed Europa nella Storia del Diritto*, Bologna 2003, s. 296.

²⁸ Por. S. MENZINGER, *Forme di implicazione...*, n. 16. Zob. także E. ISENMANN, *Funktionen und Leistungen gelehrter Juristen für deutsche Städte im Spätmittelalter*; J.L. BONNAUD, *Les juges locaux du comte de Provence au xive siècle. Entre la ville, la pratique privée et l'État*; I. PAQUAY, *Des pratiques sociales courantes au sein des cours de justice médiévales L'hérédité des fonctions et l'endogamie. La Haute Cour de Namur aux xive et xve siècles* [w:] *Pratiques sociales...*

²⁹ Hugolinus Gosia został w 1201 r. podestą Ankony, Jacobus Balduini objął ten urząd w Genui w roku 1229. Zob. J. FRIED, *op. cit.*, s. 72. W XII w. Bolonią rządzili

nie miał krewnych i by nie sprowadzał tam żony. Zakazywano mu wchodzenia w jakiekolwiek relacje z mieszkańcami, poza urzędowymi. Przybywał tam wraz z tzw. *familia*, dworem złożonym z rycerzy, sędziów, notariuszy, którzy również nie mogli mieć żadnych powiązań z miejscową ludnością. Ich głównym obowiązkiem było stosowanie statutów miast, którymi mieli zarządzać, a które były im oficjalnie przedstawiane po przybyciu. Kadencja podesty trwała rok lub pół roku. O ponowny wybór w danej gminie podesta mógł starać się po pewnej przerwie, na przykład po 10 latach. Powierzano mu władzę wykonawczą, sądowniczą oraz naczelne dowództwo wojskowe. Nadzorował ściąganie podatków, dbał o bezpieczeństwo i spokój w mieście. Składał też przysięgę, że będzie przestrzegał praw gminy, z czego pod koniec urzędowania był rozliczany. Za sprawowanie funkcji pobierał wynagrodzenie. Ostatnia rata była mu wypłacana, jeżeli został pozytywnie oceniony przez specjalną komisję, w skład której wchodziłi przedstawiciele różnych grup społecznych. Procedura ta umożliwiała obywatelom składanie skarg o korupcję, stronnictwo czy przekroczenie kompetencji, a przede wszystkim o niewłaściwe wyroki sądowe³⁰. W przypadku podtrzymania takich zarzutów przez syndyków, podesta był pociągany do odpowiedzialności majątkowej³¹.

podeści pochodzący m.in. z Reggio, Mediolanu, Parmy. W wieku zaś XIII także z Modeny, Piacenzy i Cremony, Wenecji, Bergamo, Pistoii. Dokładny spis zob. *Biblioteca Digitale Dell'Archiginnasio – Archiveb*, http://badigit.comune.bologna.it/governo_bologna/podesta.htm (dostęp 25 lutego 2023 r.). Zob. także C.G. MOR, *Od „komuny” do „księstwa”: zarys ewolucji ustrojowej Włoch w średniowieczu*, «CPH» 21.1/1969, s. 95.

³⁰ Na temat syndykatu (*sindacato*) zob. V. CRESCENZI, *Il sindacato degli ufficiali nei comuni medievali italiani*, [w:] *L'educazione giuridica, IV: Il pubblico funzionario: modelli storici e comparativi, I: Profili storici: la tradizione italiana*, red. A. GIULIANI, N. PICARDI, Perugia 1981, s. 383-529; M. ANGELES, M. ROMERA, *Popolo and Sindacato in the City of Siena Rethinking Popular Agency in Medieval Italy*, «Journal of Social History» 56.2/2022, s. 265-293.

³¹ Por. M. PATKANIOWSKI, *op. cit.*, s. 137-141. Na temat podesty powstała obszerna literatura, przykładowo zob. V. FRANCHINI, *Saggio di ricerche su l'istituto del podestà nei comuni medievali*, Bologna 1912; C. LUDWIG, *Untersuchungen über die frühesten „Podestaten” italienischer Städte*, Wien 1973; E. SESTAN, *L'origine del podestà forestiero nei comuni toscani*, [w:] *Scritti Vari*, red. E. SESTAN, M. BERENGO, II: *Italia Comunale e signorile*, Firenze (1989), s. 57-64; IDEM, *Ricerche intorno ai primi podestà toscani*,

Pojawienie się urzędu podesty to jeden z momentów prowadzących do wzrostu znaczenia działających w komunach jurystów, drugim z takich momentów, jak pisze S. Mezzinger, było wprowadzenie w wielu miastach włoskich (w tym w Perugii, Sienie i Bolonii) „rządu ludowego”, około połowy XIII w., kiedy to doszło do głębokich zmian politycznych i zaangażowania się we władzę obywateli innego niż szlacheckie pochodzenie, którzy wcześniej polityką się nie zajmowali³². Głównym zadaniem nowego cudzoziemskiego urzędnika, wzorowanego na podeście, jakim był kapitan ludu, była ochrona interesów warstwy, którą reprezentował. Zmiany, jakie miały wówczas miejsce, nie zlikwidowały wcześniejszego ustroju, a obok rad, urzędów i statutów „starej komuny” podesty pojawiały się analogiczne instytucje komuny ludowej³³.

Za decyzją o powierzeniu zarządu miastami pochodzącym z zewnątrz urzędnikom kryła się, po pierwsze, chęć ograniczenia wpływu rodzin szlacheckich, po drugie zaś, profesjonalizacja zajmowanych stanowisk³⁴. To właśnie te nowe struktury instytucjonalne zwiększyły zapotrzebowanie na zaangażowanie prawników miejskich. Ani podesta, ani kapitan ludu, jako że pochodzili z zewnątrz, nie znali gruntownie lokalnego prawa, z którego przestrzegania byli później rozliczani. Zabezpieczali się, zlecając ekspertyzy prawne przed podjęciem decyzji. Zlecano je miejscowym prawnikom, którzy doskonale znali nie tylko przepisy miejskie, lecz także ich zwyczajową interpretację i praktykę prawną. Komplikacja życia politycznego, paralelna obecność różnych obcych urzędników, rad oraz regulacji statutowych rodziła wiele dylematów i stwarzała zapotrzebowanie na usługi prawników. Ich porady

[w:] *Italia Comunale...*, s. 1-55; *I podestà dell'Italia comunale*, red. J.-C. MAIRE VIGUEUR, t. I-II, Rome 2000; P. GRILLO, *I podestà dell'Italia comunale: recenti studi e nuovi problemi sulla storia politica e istituzionale dei Comuni italiani nel Duecento*, «Rivista storica italiana» 115.2/2003, s. 556-590; I. LAZZARINI, F. MENANT, *Les podestats*, [w:] *I comuni di Jean-Claude Maire Vigueur. Percorsi storiografici*, red. M.T. CACIORGNA, S. CAROCCI, A. ZORZI, Roma 2014, s. 177-199.

³² S. MENZINGER, *Consilium sapientum: Lawmen and the Italian Popular Communes*, [w:] *The Politics of Law in Late Medieval and Renaissance Italy, Essays in Honour of Lauro Martines*, red. L. ARMSTRONG, J. KIRSHNER, Toronto 2010, s. 42-43.

³³ *Ibidem*, s. 45.

³⁴ *Ibidem*, s. 43.

były potrzebne do rozwiązywania problemów, wynikających nie tylko z kolizji pomiędzy przepisami poszczególnych zbiorów statutów, lecz także z faktu wprowadzania w nich ciągłych zmian³⁵. Z przysłowiową³⁶ zmiennością włoskiego prawa statutowego mógł zmierzyć się tylko wykwalifikowany jurysta, biegły w sztuce sporządzania porad prawnych.

Z analizy dokonanej przez S. Mezzinger wynika, że pojawienie się pochodzących z zewnątrz komuny urzędników zwiększyło znaczenie miejscowych prawników z różnych powodów. Po pierwsze dlatego, że podesta i jego urzędnicy autentycznie chcieli prawidłowo stosować przepisy miejscowych statutów. Ich kadencja była krótka, trwająca czasem jedynie pół roku, a statuty, z jakimi stykały się wędrownie *familiae* podestów, były różnorodne. Wprawdzie język statutów ówczesnych środkowych i północnych Włoch, pomiędzy którymi przemieszczał się podesta i jego urzędnicy, pozostawał pod wpływem prawa rzymskiego oraz kanonicznego, to jednak udział miejscowych prawników był niezbędny dla interpretacji lokalnej specyfiki prawnej i zwyczajów³⁷.

Ponadto podestom zależało na nadaniu swoim decyzjom autorytetu, by zyskały akceptację obywateli komuny. Już pierwszy podesta Bolonii, Guido da Sasso, pan feudalny z Reggio, otoczył się doradcami prawnymi i zlecał sprawy komuny uczonym prawnikom³⁸. Podestę w sądach wspomagali także Ugo da porta Ravegnana wraz z Jacopo da porta Ravegnana. Inny podesta Bolonii, Pinamonte da Vimercato z Mediolanu, starając się nadać swoim decyzjom szczególnie autorytet, również korzystał z porad uczonych jurystów³⁹.

Kolejny powód, który sprawił, że podesta i jego *familia* tak często korzystali z porad miejscowych jurystów, to chęć uniknięcia oskarżenia o krzywoprzysięstwo z powodu nieprzestrzegania przepisów, które

³⁵ *Ibidem*, s. 45.

³⁶ We Florencji powiadano: *Legge fiorentina fatta la sera è guasta la mattina*, zaś w Weronie: *Legge di Verona dura da terza a nona*. Zob. F. CALASSO, *Medio Evo del diritto*, Milano 1954, s. 425.

³⁷ S. MENZINGER, *Consilium sapientum...*, s. 43.

³⁸ J. FRIED, *op. cit.*, s. 81, 84 i 116.

³⁹ *Ibidem*, s. 117.

przysięgali respektować⁴⁰. Jak już wspomniano, po zakończeniu kadencji urzędnicy musieli poddać się kontroli, porady jurystów miejskich zaczęły być zatem wykorzystywane prewencyjnie, do poświadczania legalności działań pochodzących z zewnątrz komuny urzędników, w związku z kontrolą, jakiej musieli być poddawani po zakończeniu swojej pracy. Jeżeli chodzi o kapitana ludu i jego urzędników, to obok dwóch wspomnianych wyżej powodów można dostrzec jeszcze jeden – znaczenie reguł, sprawiedliwości oraz legalności w programie politycznym rządów ludowych, używających ich w argumentacji przeciwko roszczeniom możliwych rodów⁴¹.

Prawnicy doręczali urzędnikom tak zwane *consilia*. *Consilia* były formą, która znalazła szerokie zastosowanie w sądownictwie. We Włoszech panował powszechny zwyczaj, że strony sporu i sędzia zwracali się o opinię prawną zwaną *consilium sapientis*. Zwykle zwracano się o nią do jurystów należących do korporacji prawniczej miasta, w którym toczyła się sprawa. W wyjątkowych przypadkach o przedstawienie *consilium sapientis* proszono prawników z innych miast, głównie znanych profesorów prawa. *Consilium sapientis* służyło do rozstrzygania zawiłych kwestii prawnych, w tym proceduralnych, oraz stanowiło podstawę do wydania ostatecznego orzeczenia. Oprócz wiążących bezstronnych *consilia sapientium*, prawnicy dostarczali *consilia pro parte*, broniąc roszczeń i interesów poszczególnych klientów. Strony mogły w trakcie procesu przedstawiać zamawiane przez siebie *consilia* na poparcie swoich racji, ale nie były one wiążące dla sędziego⁴².

Autor *consilium* był uczonym, który nie sądził ani nie sprawował *iurisdictio* i był postrzegany jako ktoś zewnętrzny w stosunku do struktury

⁴⁰ Zob. S. MENZINGER, *Consilium sapientum...*, s. 43-44.

⁴¹ *Ibidem*, s. 49.

⁴² Na temat różnych typów *consilia* zob. M. ASCHERI, *I consilia dei giuristi: una fonte per il tardo Medioevo*, «Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medioevo» 105/2003, s. 305-334; IDEM, *Il consilium dei giuristi medievali*, [w:] 'Consilium'. *Teorie e pratiche del consigliare nella cultura medievale*, red. C. CASAGRANDE, C. CRISCIANI, S. VECCHIO, Firenze 2004; wraz z przykładami M. VALLERANI, *Consilia iudicialia. Sapienza giuridica e processo nelle città comunali italiane*, «Mélanges de l'école française de Rome – Moyen âge» 123/2011, s. 30 i n.

sądowej. Statuty stawiały mu pewne wymagania, na przykład musiał być doktorem prawa cywilnego i kanonicznego lub studiować prawo od trzech do pięciu lat, być obywatelem lub być kimś spoza jurysdykcji sądu, w którym toczyła się sprawa. W wielu miastach włoskich funkcjonowały kolegia notariuszy oraz sędziów i adwokatów, do których należeli juryści mogący formalnie świadczyć usługi prawnicze na ich terenach. Był to przejaw regulowanego prawem statutowym organizowania się tych grup zawodowych w korporacje (*arti*, cechy), typowy dla wielu średniowiecznych zawodów, w celu oceny kompetencji niezbędnych do świadczenia usług prawniczych⁴³. Umiejętności prawnicze zdobywano w rozmaitych szkołach prawa, niekoniecznie na uniwersytetach. O tym, jakie warunki powinien spełniać kandydat na członka kolegium jurystów, mówiły statuty. W późniejszych czasach częstym wymogiem była edukacja uniwersytecka przez określoną liczbę lat, niekoniecznie jednak zakończona uzyskaniem stopnia naukowego. W miastach uniwersyteckich obok kolegiów sędziów istniały także kolegia doktorów prawa⁴⁴. Ci ostatni spędzili wiele lat na studiowaniu korpusu lub korpusów praw oraz doskonaleniu technik rozumowania i argumentacji, co w szczególności sposób predestynowało ich do doradzania rozmaitym podmiotom, w tym urzędnikom miejskim, dla których prawo było jednym z podstawowych elementów sprawowania władzy. Prawnicy byli potrzebni władzy z wielu powodów i z różnych powodów sami tej władzy potrzebowali.

Consilia miały swoją typową strukturę. Rozpoczynały się od inwokacji, po czym następowało krótkie streszczenie stanu faktycznego sprawy, padało pytanie lub pytania prawne, argumenty za i przeciw, rozwiązanie doradcy oraz jego podpis i pieczęć. *Consilia* z czasem stawały się coraz bardziej skomplikowane, rozwijając się od prostych odpowiedzi bez odwołań prawnych do złożonego szeregu argumentów z prawa rzymskiego, prawa kanonicznego, Pisma Świętego, dzieł innych prawników, będących komentarzami do prawa rzymskiego i kanonicznego, statutów

⁴³ A. PADOA-SCHIOPPA, *Legal Professions*, [w:] *A History of Law in Europe: From the Early Middle Ages to the Twentieth Century*, tłum. C. FITZGERALD, Cambridge 2017, s. 137.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 138.

lokalnych. *Consilia* różniły się w zakresie poziomu analizy zagadnienia, liczby argumentów prawnych i stylu sporządzenia.

Sara Menzinger wśród form zaangażowania politycznego prawników we włoskich samorządach miejskich XIII w. wyodrębniła rady uczonych w prawie dla pochodzących z zewnątrz komuny urzędników, rady *sapientes iuris* w zakresie określania pozycji politycznej miasta na poziomie regionalnym i ponadregionalnym oraz odwoływanie się do nich w kwestiach dotyczących budowania nowego porządku politycznego⁴⁵.

W Bolonii od samego początku istnienia urzędu podesty poświadczony jest udział uczonych prawników w zakresie doradztwa w bardziej skomplikowanych sprawach sądowych. Takimi sprawami zajmowali się właśnie „czterej doktorzy”. Z kolei w zakresie rozstrzygnięć dotyczących spraw politycznych, jak podaje J. Fried, nie mieli oni takiego znaczenia, jakie mieli dla cesarza⁴⁶. Znaczenie uczonych jurystów wzrosło nieco później, kiedy to mniej więcej od końca XII w. władze miejskie zaczęły konsultować z nimi wiele spraw o wymiarze politycznym. W XIII w. statuty bolońskie stanowiły o obowiązkowym uczestnictwie *doctores* w radach. Pod koniec tego wieku statuty wymagały od podesty, aby w swojej *familia* posiadał sędziego, który był doktorem prawa. Uчени juryści uczestniczyli też w posiedzeniach rady miejskiej, gdzie omawiali istotne dla mieszkańców sprawy, takie jak aprowizacja, kwestie związane z handlem czy relacje z innymi gminami. Oczywiście w polityce miasta brali udział również prawnicy niebędący nauczycielami akademickimi⁴⁷. Bolońscy uczeni juryści, tacy jak na przykład Albertus Odofredi, Lambertinus Ramponis, Basacomater de Basacomatribus, Pax de Pacibus, brali udział nie tylko w regularnych radach, lecz także w specjalnych komisjach (*balia*), które powstawały, gdy zaistniała taka potrzeba, co pozwalało im wywierać wpływ na sprawy polityczne⁴⁸.

⁴⁵ Zob. S. MENZINGER, *Forme di implicazione...*

⁴⁶ J. FRIED, *op. cit.*, s. 130, przyp. 4.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 130-132.

⁴⁸ Zob. G. MILANI, *Bologna's two Exclusions and the Power of Law Experts*, [w:] *Europa und seine Regionen, 2000 Jahre Rechtsgeschichte*, red. A. BAUER, K.H.L. WELKER, Böhlau-Köln-Weimar 2007, s. 123-124, 126. Autor opisuje przykład, obrazujący metody podejmowane przez znawców prawa dla osiągnięcia celów politycznych

Od końca XIII w. coraz większego znaczenia nabierały *consilia* o charakterze doradczym (technicznie rzecz biorąc, niewiążącym), zlecane przez urzędników w obliczu wątpliwości, dotyczących stosowania statutów miejskich i legalności działań, głównie w sprawach podatkowych, banicji, obywatelstwa i zarządzania podległymi społecznościami. Podesta i inni urzędnicy zadawali różnego rodzaju pytania prawne komisjom prawników, liczących od kilku do kilkudziesięciu członków. W drugiej połowie XIII w. w Perugii, Sienie i Bolonii, kiedy to rady w przeważającej mierze złożone były z przedstawicieli ludu, powstawały komisje *sapientes*, w których zasiadali eksperci prawni, w tym doktorzy prawa. Cechą charakterystyczną tych komisji było to, że nie były formalnie włączone w struktury rządu, a zatem nie obowiązywała w nich rygorystyczna zasada rotacji radnych. Powodem takich konsultacji była sporność stanu prawnego, niepewność co do tego, jak należy postąpić w danej sprawie, kolizje między normami statutowymi, czy też wątpliwości w zakresie interpretacji przepisów prawnych⁴⁹. Opinie, które były określane przez prawie wszystkich jurystów jako *consilia*, były sporządzane na piśmie i zachowywane przez podmiot zlecający, na przykład podestę, w celu wykazania na koniec jego kadencji, że postępował zgodnie ze statutem. Były one przechowywane w tych samych rejestrach sądowych, w których zapisywano *consilia* sądowe⁵⁰.

Przykładem ilustrującym zwrócenie się do ekspertów prawnych z prośbą o poradę w sytuacji niepewności postępowania jest sprawa z 1277 r., kiedy papież Jan XXI poprosił Perugię o datek w postaci pewnej ilości ryb na Wielkanoc (*pro cena domini*). Ryby te prawdopodobnie miały być poławiane z leżącego nieopodal Perugii Jeziora Trazymeńskiego. Pochodzący z zewnątrz komuny urzędnicy zebrali komisję złożoną z 19 prawników, wybranych przez konsulów miejskich, aby zapytać, czy prośba papieża skierowana do Perugii może być przedłożona radzie miejskiej bez narażania się na karę. Pytanie to było więc najprawdopodobniej podyktowane obawą podesty i kapitana ludu, że

w trzynastowiecznej Bolonii, zastrzegając, że nie byli oni jednomyślni jako grupa społeczna w tych kwestiach. *Passim*.

⁴⁹ S. MENZINGER, *Forme di implicazione...*, n. 22, 35.

⁵⁰ S. MENZINGER, *Consilium sapientum...*, s. 44.

w przypadku *sindacato* mogą zostać zaskarżeni za umieszczenie w porządku obrad kwestii związanej z alienacją dóbr gminy. W statucie był rozdział o karach dla podesty i kapitana ludu za przedłożenie radzie propozycji przekazania komukolwiek bogactw gminy. W odpowiedzi prawnicy stwierdzili, że urzędnicy mogą zadać to pytanie radzie bez konsekwencji, ale że spełnienie prośby papieża mogłoby oznaczać dla Perugii konieczność periodycznych ofiar w przyszłości⁵¹. Inny przykład wiąże się z pytaniem, jakie w 1276 r. zadał podesta Perugii dziewięciu *sapientes iuris*, o przepisy statutu, które zostały zmienione po objęciu przez niego urzędu, a które różniły się od tych, których przysięgał przestrzegać. W szczególności chodziło o to, czy stosując nowe przepisy, on i jego urzędnicy nie złamaliby złożonej przysięgi. Juryści zezwolili na przestrzeganie nowych statutów, stwierdzając, że nie będzie to miało konsekwencji dla przysięgi⁵². Zadanie doradzania zostało zresztą w Perugii sprecyzowane w statucie z 1279 r., gdzie *iudices civitatis* otrzymali wyraźne polecenie doradzania pochodzącym z zewnątrz komuny urzędnikom, aby przestrzegali prawa miejskiego i dbali o zgodę w mieście⁵³.

Porady dotyczyły także polityki regionalnej i w odniesieniu do władz uniwersalnych. Jednym z przypadków doradztwa w kwestiach regionalnych jest szereg konsyliów bolońskich odnotowanych w sprawozdaniach z obrad Rady Starszych (*Consiglio degli Anziani*) w 1272 r., o które kapitan ludu zwrócił się do ośmiu miejscowych jurystów, wśród których był słynny Tommaso da Piperata. Kapitan ludu, chcąc usankcjonować wyprawę wojenną przeciwko Modenie, odwołał się do opinii znanych prawników, w niektórych przypadkach przychylnych jego sprawie, aby poprzez opinię techniczną i interpretację statutu zezwolić *de iure* na prowadzenie wojny. Tommaso da Piperata, który wkrótce potem został wygnany z Bolonii, zaproponował najbardziej śmiałą interpretację. Nie ograniczył się on, jak jego koledzy, do uznania interwencji wojskowej za legalną na mocy tekstu statutu, ale stwierdził, że pochodzący z zewnątrz komuny urzędnicy i władze bolońskie popełniliby czyn niedozwolony,

⁵¹ S. MENZINGER, *Giuristi e Politica nei Comuni di Popolo. Siena, Perugia e Bologna, tre governi a confronto*, Roma 2006, s. 131-132.

⁵² *Ibidem*, s. 131.

⁵³ *Ibidem*, s. 133.

gdyby nie interweniowali, ponieważ postąpiliby wbrew obowiązkom nałożonym na nich przez statut⁵⁴.

Istnieją też *consilia* dotyczące różnorodnych kwestii spornych z cesarzem. Ochrona autonomii miasta wobec władzy cesarskiej stanowiła częsty problem, którego rozwiązanie zlecali jurystom sienieńscy urzędnicy. W Perugii i Bolonii podobne problemy pojawiały się w kontaktach z papieżami. Na przykład kiedy Perugia została ekskomunikowana w 1276 r. za niezapłacenie papieżowi pewnej sumy pieniędzy, problem badała komisja 35 *sapientes iuris*. W tę delikatną sprawę prawnicy wnieśli wkład zarówno techniczny, jak i dyplomatyczny. Z jednej strony szukali argumentów prawnych, z drugiej opracowywali złożoną strategię dyplomatyczną, która polegała między innymi na mobilizowaniu osób przychylnych Perugii w Kurii Rzymskiej. Ogólnie rzecz biorąc, ekskomunika była powodem poważnego sporu między papieżem a władzami miejskimi, które zlecały zajęcie się nim prawnikom⁵⁵.

Także w Bolonii, gdzie mieściła się słynna uczelnia, profesorowie prawa o znanych nazwiskach angażowali się w sprawy związane z polityką zagraniczną, często biorąc udział w misjach dyplomatycznych do innych miast, papieża czy cesarza lub negocjując z wysłannikami władz zagranicznych. Brali aktywny udział w redagowaniu umów z innymi komunami. Miasta wykorzystywały renomę *doctores*, by zapewnić sobie sukces w sprawach politycznych⁵⁶.

Znaczenie prawników w miastach włoskich opiera się z jednej strony na ich funkcji w sądownictwie, a z drugiej na ich obecności w radach miejskich. Niebagatelną rolę odgrywała ich działalność doradcza, czego świadectwem są liczne opinie prawne wydawane przez poszczególnych jurystów albo komisje złożone z profesorów uniwersyteckich lub członków korporacji sędziowskiej i notarialnej w sprawach o istotnym znaczeniu politycznym lub gospodarczym na wniosek podmiotu publicznego. Zagadnienia powierzone prawnikom różnią się znacznie w zależności

⁵⁴ S. MENZINGER, *Pareri eccezionali procedure decisionali e straordinarie nella politica comunale del XIII secolo*, «Quaderni storici» 46/2009, s. 402-403. www.reti-medievali.it. (dostęp 17 stycznia 2023 r.).

⁵⁵ *Ibidem*, s. 403-405.

⁵⁶ Zob. J. FRIED, *op. cit.*, s. 132-133.

od miejsca i czasu, są jednak poświadczane dla różnych momentów w funkcjonowaniu średniowiecznych komun miejskich. Uczestnictwo jurystów w sprawach związanych z żywotnymi interesami komun jest cechą niezmienną od czasu zmagania o niezależność, której niejednokrotnie musieli bronić. Brali udział także w dalszych etapach instytucjonalizowania się komun, gdy sprawy administracyjne stawały się coraz bardziej złożone. Byli niezbędni w procesie tworzenia prawa statutowego oraz jego interpretacji między innymi na potrzeby pochodzących z zewnątrz komuny urzędników. Słowem korzystanie z kompetencji prawnych było nieodzowne dla funkcjonowania administracji miejskiej. W ten sposób uformowała się klasa uczonych jurystów, istotna od tego czasu w każdym systemie prawnym.

JURYŚCI JAKO KONSULTANCI WŁADZ W ŚREDNIOWIECZNYCH KOMUNACH WŁOSKICH

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest rola, jaką pełnili prawnicy w średniowiecznych miastach Italii, ich aktywność zawodowa oraz polityczna. Szczególny nacisk został położony na ich działalność interpretacyjną, doradczą oraz sporządzanie *consilia* dla urzędników komunalnych. Juryści wydawali oficjalne opinie prawne zarówno w sprawach sądowych administracyjnych, jak i politycznych. Ich porady były wykorzystywane do rozwiązywania problemów wynikających między innymi ze sprzecznych przepisów prawa statutowego oraz z ciągłych ich zmian, będących skutkiem rywalizacji pomiędzy instytucjami.

JURISTS AS CONSULTANTS TO THE AUTHORITIES IN THE MEDIEVAL COMMUNES OF ITALY

Summary

The subject of this paper is the role played by lawyers and their professional and political activities in the cities of medieval Italy. I focus on their interpretative and advisory activities and the drafting of *consilia* (expert legal advice) for communal officials. Jurists gave official legal opinions in judicial, administrative, and political matters. Their advice was used to resolve problems arising from matters like conflicting statutory laws and their constant change as a result of rivalry between institutions.

Słowa kluczowe: prawnicy; *consilia*; komuny; Włochy.

Keywords: jurists, *consilia*, communes, Italy.

Literatura

- ANGELES M., ROMERA M., *Popolo and Sindacato in the City of Siena Rethinking Popular Agency in Medieval Italy*, «Journal of Social History» 56.2/2022, s. 265-293.
- ASCHERI M., *I consilia dei giuristi: una fonte per il tardo Medioevo*, «Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medioevo» 105/2003, s. 305-334.
- ASCHERI M., *Il consilium dei giuristi medievali*, [w:] 'Consilium'. Teorie e pratiche del consigliare nella cultura medievale, red. C. CASAGRANDE, C. CRISCIANI, S. VECCHIO, Firenze 2004, s. 243-258.
- BASZKIEWICZ J., 'Omnia sunt principis'. O własności jurysdykcji w koncepcji politycznej glosatorów, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego», seria A nr 34, «Prawo» 8/1961, s. 55-75.
- BENEDETTI M., *Speroni, Ugo*, [w:] *Dizionario biografico degli italiani*, XCIII, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, Roma 2018.
- BONNAUD J.L., *Les juges locaux du comte de Provence au xive siècle. Entre la ville, la pratique privée et l'État*, [w:] *Pratiques sociales et politiques judiciaires dans les villes de l'Occident à la fin du Moyen Âge*, red. J. CHIFFOLEAU, C. GAUVARD, A. ZORZI, Rome 2007, s. 323-345.
- CALASSO F., *Medio Evo del diritto*, Milano 1954.
- CLASSEN P., *Richterstand und Rechtswissenschaft in italienischen Kommunen des 12. Jahrhunderts*, [w:] *Studium und Gesellschaft im Mittelalter*, red. J. FRIED, Stuttgart 1983, s. 27-126.
- CRESCENZI V., *Il sindacato degli ufficiali nei comuni medievali italiani*, [w:] *L'educazione giuridica, IV: Il pubblico funzionario: modelli storici e comparativi, 1: Profili storici: la tradizione italiana*, red. A. GIULIANI, N. PICARDI, Perugia 1981, s. 383-529.
- FRANCHINI V., *Saggio di ricerche su l'istituto del podestà nei comuni medievali*, Bologna 1912.
- FRIED J., *Die Entstehung des Juristenstandes im 12. Jahrhundert: Zur sozialen Stellung und politischen Bedeutung gelehrter Juristen in Bologna und Modena*, Cologne 1974.
- GRILLO P., *I podestà dell'Italia comunale: recenti studi e nuovi problemi sulla storia politica e istituzionale dei Comuni italiani nel Duecento*, «Rivista storica italiana» 115.2/2003, s. 556-590.
- ISENMANN E., *Funktionen und Leistungen gelehrter Juristen für deutsche Städte im Spätmittelalter*, [w:] *Pratiques sociales et politiques judiciaires dans les villes de l'Occident à la fin du Moyen Âge*, red. J. CHIFFOLEAU, C. GAUVARD, A. ZORZI, Rome 2007, s. 243-322.
- LANGE H., *Römisches Recht im Mittelalter, I: Die Glossatoren*, München 1997.

- LAZZARINI I., MENANT F., *Les podestats*, [w:] *I comuni di Jean-Claude Maire Vigueur. Percorsi storiografici*, red. M.T. CACIORGNA, S. CAROCCI, A. ZORZI, Roma 2014, s. 177-199.
- LEPSIUS S., *Paulus de Castro als Konsiliator: Anwendung, Interpretation und Fortbildung der Florentiner Statuten*, «Rivista Internazionale di Diritto Comune» 25/2014, s. 61-122.
- LUDWIG C., *Untersuchungen über die frühesten „Podestaten“ italienischer Städte*, Wien 1973.
- MAIRE VIGUEUR J-C. (red.), *I podestà dell'Italia comunale*, I-II, Rome 2000.
- MAJEWSKI J., *Oazy wśród feudalnej puszczy. Włoskie średniowieczne komuny miejskie – długie trwanie instytucji obywatelskich a współczesna praktyka ustrojowa Włoch*, [w:] *Konstytucje państw nowożytnych. Przegląd prawno-historyczny*, red. M. SEROWANIEC, J. ZEMŁA, T. GURBIN, Toruń 2019, s. 151-166.
- MENZINGER S., *Consilium sapientum: Lawmen and the Italian Popular Communes*, [w:] *The Politics of Law in Late Medieval and Renaissance Italy, Essays in Honour of Lauro Martines*, red. L. ARMSTRONG, J. KIRSHNER, Toronto 2010, s. 56-77.
- MENZINGER S., *Forme di implicazione politica dei giuristi nei governi comunali italiani del XIII secolo*, [w:] *Pratiques sociales et politiques judiciaires dans les villes de l'Occident à la fin du Moyen Âge*, red. J. CHIFFOLEAU, C. GAUWARD, A. ZORZI, Rome 2007, s. 191-241.
- MENZINGER S., *Giuristi e Politica nei Comuni di Popolo. Siena, Perugia e Bologna, tre governi a confronto*, Roma 2006.
- MENZINGER S., *Legal Profession*, [w:] *A Cultural History of Law in the Middle Ages*, red. E. CONTE, L. MAYALI, London-New York-Oxford 2021, s. 145-161.
- MENZINGER S., *Pareri eccezionali procedure decisionali e straordinarie nella politica comunale del XIII secolo*, «Quaderni storici» 46/2009, s. 399-410.
- MILANI G., *Bologna's two Exclusions and the Power of Law Experts*, [w:] *Europa und seine Regionen, 2000 Jahre Rechtsgeschichte*, red. A. BAUER, K.H.L. WELKER, Böhlau-Köln-Weimar 2007, s. 123-138.
- MILANI G., *From One Conflict to Another (13th-14th Centuries)*, [w:] *A Companion to Medieval and Renaissance Bologna*, red. S.R. BLANSHEI, Leiden-Boston 2018, s. 239-259.
- MOR C.G., *Od „komuny” do „księstwa”: zarys ewolucji ustrojowej Włoch w średniowieczu*, «CPH» 21.1/1969, s. 93-102.
- Otonis Morenae et Continuatorum Historia Friderici I*, [w:] *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum nova series*, red. F. GÜTERBOCK, VII, Berolini 1930, s. 1-129.
- PADOA-SCHIOPPA A., *Legal Professions*, [w:] *A History of Law in Europe: From the Early Middle Ages to the Twentieth Century*, tłum. C. FITZGERALD, Cambridge 2017, s. 131-150.
- PADOA-SCHIOPPA A., *Italia ed Europa nella Storia del Diritto*, Bologna 2003.

- PAQUAY I., *Des pratiques sociales courantes au sein des cours de justice médiévales L'hérédité des fonctions et l'endogamie. La Haute Cour de Namur aux xive et xve siècles*, [w:] *Pratiques sociales et politiques judiciaires dans les villes de l'Occident à la fin du Moyen Âge*, red. J. CHIFFOLEAU, C. GAUVARD, A. ZORZI, Rome 2007, s. 365-386.
- PATKANIEWSKI M., *Charakterystyka ustawodawstwa statutowego na tle rozwoju komuny włoskiej*, «Czasopismo Prawnicze» 31/1938, s. 120-173.
- POMIERNY-WĄSIŃSKA A., *Początki komun(y) w miastach średniowiecznych Włoch w świetle rozważań Chrisa Wickhama*, «Kwartalnik Historyczny» 125.3/2018, s. 705-719.
- RABOTTI G., *Contributo alla storia dei podestà prefedericiani. Guido da Sasso. Podestà di Bologna (1151-1155)*, «Rivista di storia del Diritto italiano» 32/1959, s. 249-266.
- SAVIGNY F.C. VON, *Histoire du droit romain au moyen âge*, t. IV, tłum. CH. GUENOUX, Paris 1839, t. IV.
- SESTAN E., *Ricerche intorno ai primi podestà toscani*, [w:] *Scritti Vari*, red. E. SESTAN, M. BERENGO, II: *Italia Comunale e signorile*, Firenze 1989, s. 1-56.
- SESTAN E., *L'origine del podestà forestiero nei comuni toscani*, [w:] *Scritti Vari*, red. E. SESTAN, M. BERENGO, II: *Italia Comunale e signorile*, Firenze 1989, s. 57-64.
- STASZKÓW M., *Komuna w doktrynie glosatorów*, «CPH» 19.1/1967, s. 49-70.
- STASZKÓW M., *Komuna w doktrynie prawnej XII-XIV w.*, Wrocław 1968.
- STORTI C., *I giuristi di fronte alla città e all'Impero*, [w:] *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti. Il contributo italiano alla storia del pensiero. Ottava appendice. Diritto*, red. P. CAPPELLINI, P. COSTA, M. FIORAVANTI, B. SORDI, Roma 2012, s. 15-22.
- SZYMOŚZEK E., *Szkoła glosatorów w polskiej literaturze historycznoprawnej. Poglądy Jana Baszkiewicza*, «Acta Universitatis Wratislaviensis» 2616, «Prawo» 288/2004, s. 167-190.
- TAMBA G., *Civic Institutions (12th-early 15th Centuries)*, [w:] *A Companion to Medieval and Renaissance Bologna*, red. S.R. BLANSHEI, Leiden-Boston 2018, s. 211-238.
- TOURTOULON P. DE, *Placentin, I: La vie, les œuvres*, Paris 1896.
- VALLERANI M., *Consilia iudicialia. Sapienza giuridica e processo nelle città comunali italiane*, «Mélanges de l'école française de Rome – Moyen âge» 123/2011, s. 129-149.
- WOJCIECHOWSKI R., *Irnerius – założyciel szkoły glosatorów*, [w:] *Wybitni prawnicy na przestrzeni wieków*, red. M. MARSZAŁ, J. PRZYGODZKI, Wrocław 2006, s. 30-35.
- Strony internetowe
Biblioteca Digitale Dell'Archiginnasio – Archiveb, http://badigit.comune.bologna.it/governo_bologna/podesta.htm